

Krijgt de Taalatlas van Oost-Nederland na 60 jaar toch nog een vervolg?

Lezing *Manifestaasie Nedersaksische literatuur en taal*, 16 september 2022

Philomène Bloemhoff-de Bruijn

Vragen die in de lezing beantwoord moeten worden [ppt]:

1. Wat is de Taalatlas van Oost-Nederland precies?

Allereerst moet ik hier uitleggen waar we het over hebben als we het over de Taalatlas van Oost-Nederland hebben, want zo bekend is die atlas nu ook weer niet. Voluit luidt de titel: *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden*. Kortweg wordt die ook wel de TONAG genoemd. Het was een project van prof. Heeroma, directeur van het Nedersaksisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. De eerste drie afleveringen verschenen bij uitgeverij Van Gorcum tussen 1957 en 1963.

Toen Heeroma de *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden* introduceerde, stelde hij zich een uitgave voor van vijf of zes afleveringen van ieder tien kaarten, elke aflevering voorzien van een afzonderlijk uit te geven uitvoerige commentaar op de gepubliceerde kaarten. Maar bij zijn overlijden in 1972 waren pas drie afleveringen verschenen. Van de vierde lagen de kaarten gedrukt klaar, maar de commentaar moest nog geschreven worden.

Waarom was Heeroma met een dergelijk groot project begonnen?

Dat was omdat hij met deze atlas zijn theorie van de Westfaalse expansie wilde bewijzen.

In Heeroma's visie is het Oostnederlands tussen 1200 en 1600 sterk beïnvloed door een taalbeweging uit het oosten. Delen van de Oostnederlandse dialecten namen klankontwikkelingen over die van oorsprong Westfaals waren, zoals de brekingsdiftongen, tweeklanken die je nu nog in het Vriezenveens kunt horen. Ze zijn nu zo typisch voor Vriezenveen dat men het Vriezenveens ermee karakteriseert: *in 't Vjenne kwakt 't water in 'n kjättel* zeggen ze daar (= in Vriezenveen kookt het water in de ketel.) En niet alleen klanken maar ook nieuwe woorden werden volgens Heeroma vanuit het oosten overgenomen, zoals *nedendeur* (= in het Twents vaak: *niendeur*; elders in Oost-Nederland bekend als: *baanderdeur* = grote schuurdeur), *sterke*, = jonge koe, en het woord *arend* voor "doffer". [K. Heeroma, *De taalgeschiedenis van het oosten. Driem. Bl. 2 (1950), 21-32*]

De woord- en klankkaarten van de atlas, waarop hedendaags taal materiaal werd ingetekend, weerspiegelden in zijn optiek de Middeleeuwse vernieuwingen uit het oosten, uit Westfalen dus.

Het wordt tijd een paar kaarten uit de atlas te laten zien. Allereerst de Gras-kaart (nr. 4) [ppt], de dan de Koekalf-kaart (nr. 5) [ppt]. De eerste laat klankvariatie zien, de tweede lexicale variatie. Het rode gebied op deze en alle andere kaarten van de atlas laat het gebied zien waar sprake zou kunnen zijn van Westfaalse expansie.

Op de gras-kaart heeft het gebied waar *grös*, met de geronde klinker, gezegd wordt, de opvallende rode kleur gekregen. Dit gebied ligt helemaal in het *gres*-gebied (met zwarte

tekens), en zou dus een vernieuwing zijn, wat het ook wel is, want de oudst bekende vormen van *gras* zijn steeds *gras*, *gres* of *gers*. De *e* is hierin later gerond tot *ö*. Maar of dat nu als een vernieuwingsbeweging vanuit het oosten moet worden gezien, is wel de vraag.

Op kaart 5, koekalf, gaat het niet zozeer om de klank binnen het woord, maar om de lexicale variatie, de verschillende woorden die voor het begrip “koekalf” worden gebruikt. Rood is het gebied waar *sterke(nkalf)* wordt gezegd, het gebied waarin Westfaalse expansie plaats zou hebben gevonden. De blauwe tekens wijzen op het woord *mâål(kalf)*. Dat zou het Frankische woord zijn. Groen is het type *köi(kalf)*. Alle andere types op de kaart zijn zwart gekleurd.

De uitleg bij de kaarten, de commentaar, is in aparte boekjes bevat. Heeroma verantwoordt daarin zijn data, dat doet hij zeer nauwgezet, en hij legt uit wat je in de patronen van de gekleurde tekens op de kaarten kunt zien.

2. Hoe komen we er na 60 jaar opeens op om te spreken over een vervolg op de TONAG? Is dat toeval? Niet helemaal.

Drie jaar geleden, op het Nedersaksische symposium in Zwolle, heb ik verteld dat ik begin jaren 80 van de vorige eeuw, dus ook alweer 40 jaar geleden, op het Nedersaksisch Instituut een half jaar aan de vierde aflevering van de TONAG gewerkt heb. Ik heb in mijn lezing ook gezegd dat het van publicatie van de vierde aflevering van de TONAG uiteindelijk niet meer was gekomen, doordat het een beetje passé was om kaarten te tekenen vanuit de theorie van de Westfaalse expansie.

Twee jaar later refereerde collega Harrie Scholtmeijer in het tweede Jaarboek Nedersaksisch aan wat ik twee jaar eerder gezegd had. Hij schreef daarin toen dat door de staf van het Nedersaksisch Instituut “eigenhandig het werk aan de Taalatlas werd stopgezet”. Maar zo zat de vork toch niet in de steel, bleek al snel uit de reactie op Harries woorden van Hermann Niebaum, hoogleraar Nedersaksisch van 1984 tot 2009. Hermann liet weten dat hij zelf in zijn oratie zijn onderzoeksprogramma geschetst had, en daar hoorde zeker ook de vierde aflevering van de TONAG bij. Dat het er niet van kwam, was onder andere te wijten aan het onderzoeksbeleid van de faculteit (en natuurlijk van de landelijke opvatting dat langlopende projecten niet meer van die tijd waren). En nadat een taalkundig medewerker van het instituut was verdwenen, zag hij eigenlijk geen mogelijkheid meer om de TONAG af te maken. “Ik mocht blij zijn het Drents Woordenboek te “redden”, mede dankzij de grote inzet van Henk”, schreef hij me.

Niemand van het instituut had hem verteld dat ik ooit aan de vierde aflevering gewerkt had, en ik had me ook niet gerealiseerd dat hij van plan was geweest het project af te maken. Maar nu, na zoveel jaren, zouden we een en ander opnieuw kunnen bekijken, en misschien toch nog iets kunnen doen met de commentaren waaraan ik destijds gewerkt heb. Aldus vastgesteld in een mailwisseling in de zomer van vorig jaar.

3. Waarom zouden we de vierde aflevering van de TONAG eigenlijk alsnog willen uitgeven?

Heeroma heeft met zijn Taalatlas geprobeerd de Westfaalse expansie te documenteren, met de kaarten, maar vooral met de commentaardelen. De kaarten moet hij historisch zien te interpreteren, zegt hij op een symposium ter gelegenheid van het 15-jarig bestaan van het Nedersaksisch Instituut in 1968; [K. Heeroma, *De Westfaalse expansie, Driem. Bl. 21 (1969), p. 12-34*]. De Westfaalse expansie is niet iets specifiek taalkundigs maar een historische werkelijkheid achter de taalbewegingen die van de kaart zijn af te lezen. Heeroma stelde zich dus niet tevreden met het bestuderen van interne taalontwikkelingen, maar zag daarin het resultaat van een gerichte invloed van buitenaf, van Westfalen uit. Het is een beweging geweest van oost naar west, die de taal van Oost-Nederland globaal tussen 1200 en 1600 heeft omgevormd. In 1968 zag Heeroma die historische beweging nog helemaal voor zich.

Heeroma's latere opvolger Hendrik Entjes gebruikte in zijn lezing op datzelfde symposium in 1968 [tekst in *Driem. Bl. 21 (1969): Westfalisering der Overijsselse dialecten*, t.a.p. 35-57] al niet meer de term *Westfaalse expansie*, maar *Westfalisering*, en is ook met die term heel voorzichtig. Ik citeer:

“Het zal intussen duidelijk geworden zijn, dat ik met de term “westfalisering”, voor zover men daar een bepaalde dynamiek in ziet, of zelfs een “verovering”, [...] voorzichtig geweest ben. Ik meen namelijk, dat die term zinvoller toegelicht kan worden aan de hand van een woordverbreiding dan aan die van een klankverbreiding.”

Tot een dergelijk inzicht kwam ik tien jaar geleden ook in mijn eigen onderzoek naar de klankveranderingen in de Zwolse stadstaal van de laatste 150 jaar. Ik ontdekte dat als het om klankveranderingspatronen gaat, er heel vaak sprake is van natuurlijke tendenzen die in de taal zelf werken, en dat het veranderingsproces hooguit soms van buitenaf in positieve of negatieve zin is beïnvloed. In onze tijd hebben we het dan over invloed vanuit de standaardtaal. Het overnemen van *lexicale* elementen uit een taal met meer prestige is veel vaker aan te wijzen. Vandaag-de-dag struikel je immers over de Engelse woorden en uitdrukkingen in het Nederlands [voorbeelden: dat kan niet overnight; mijn acteerskills; by far is De Vooravond de slechtste talkshow. De hosts zijn te opiniërend; ik heb toch een leuke date gehad!].

Ondanks het feit dat Entjes niet Heeroma's visie op de Westfaalse expansie deelde, was hij – toen hij benoemd was als diens opvolger – wel van plan verder te gaan met de TONAG. In zijn oratie in 1975 [Nedersaksisch taal- en letterkunde. In: *Driem. Bl. 27 (1975), p. 25-44*] zegt Entjes:

“Het ligt voor de hand, dat ik het nu tot de belangrijkste taken van het Nedersaksisch Instituut reken de atlas [...] tot een goed einde te brengen. Daarbij wacht ons uit de aard der zaak zo veel nieuw, nog geheel onvoorbereid werk, dat de volgende afleveringen toch wel een eigen stempel zullen meekrijgen, al blijven de kaarten natuurlijk aan de oorspronkelijke bedoeling beantwoorden.”

Veel verder dan het voorbereiden van aflevering 4 is het onder zijn leiding echter niet gekomen. En die voorbereidingen waren allemaal al door Teake Hoekema gedaan, zoals ik zo dadelijk zal uitleggen. Toen Entjes begin jaren 80 in mij een tijdelijk medewerker vond, als vervanger van Fokko Veldman, heeft hij mij gevraagd aan de commentaren te gaan werken, maar mijn werk en dat van Hoekema is nadien toch blijven liggen. Ik

vermoed dat het project toen bij Entjes al geen erg hoge prioriteit meer had. We zouden ook populair kunnen zeggen: “het was niet echt zijn ding meer.”

Waarom zouden wij dat werk dan na 40 jaar opnieuw willen oppakken, en met een vervolg op de Taalatlas van Oost-Nederland komen?

Welnu, op de data die op de kaarten zijn getekend is eigenlijk niets aan te merken. Heeroma heeft met grote wetenschappelijke precisie zijn gegevens verzameld en verantwoord. Wij bekijken de kaarten door een andere bril dan hij, we verwonderen ons over de rijke taalvariatie, en we beschrijven in het commentaar wat we zien. We kunnen voor de commentaren dezelfde opbouw gebruiken als in de eerdere afleveringen, maar dan zonder de vergezichten die Heeroma zag.

4. Wat hebben we op dit moment voorhanden, en vooral: wat hebben we niet?

Hermann Niebaum is in het bezit van drie originele kaarten voor de vierde aflevering: de eerste drie die voorzien waren: Kiespijn (31), Kies (32) en (Rode) Aalbes (33). Hij heeft ze inmiddels voor mij laten fotograferen, en ik zal ze zo meteen laten zien.

Verder hebben we mijn commentaren uit begin jaren 80, bij alle 10 kaarten die toen al gereed waren. Ik heb destijds toen ik van het instituut vertrok, op aanraden van enkele medewerkers een kopie van mijn werk mee naar huis genomen. Uit mijn verantwoording bij de commentaren blijkt dat ik destijds dankbaar gebruik heb gemaakt van het voorwerk voor deze vierde aflevering van Teake Hoekema (1923-2003). Hoekema was al in 1954 op het Nedersaksisch instituut komen werken als staf lid voor dialectgeografie, wat betekende dat hij aan de TONAG ging werken. In 1968 werd hij wetenschappelijk medewerker aan het Fries Instituut. Het Fries en Nedersaksisch Instituut waren toen samen gevestigd in een gebouw aan de Westersingel. In de periode dat ik op het Nedersaksisch instituut werkte (1980-81), werkte Hoekema zelf dus al lang niet meer aan de TONAG, maar gaf hij me nog wel goede raad. In 1984 ging hij met vervroegd pensioen. [Oebele Vries, “In memoriam Teake Hoekema 1923-2003”. *Us Wurk* LII (2003)].

Mijn commentaar bij de eerste kaart van de vierde aflevering, Kiespijn, is bijna helemaal gebaseerd op aantekeningen die Hoekema daarvoor gemaakt had, en hij had ook voor het commentaar bij de volgende kaart al een begin gemaakt.

Destijds waren alle kaarten al gereed, en op het instituut aanwezig. Nadien is het Nedersaksisch Instituut verhuisd, later zelfs opgeheven, en het archief verdween naar elders. Het afgelopen jaar hebben we geprobeerd te achterhalen waar de kaarten voor de vierde aflevering terecht zijn gekomen. Het is ons niet gelukt. We hebben gezocht in het archief van Van Gorcum, de uitgever van de eerste drie afleveringen, in het Drents archief, het Gronings archief, we hebben oud-medewerkers van het Nedersaksisch instituut en het Fries instituut gevraagd, we hebben Marianne Entjes gevraagd, maar niemand weet waar ze na 40 jaar gebleven zijn. Dus *kunnen* we aflevering 4 van de TONAG niet eens maken. Het waren immers juist de kaarten die Heeroma graag wilde laten zien, en de commentaren waren zoals het woord prima aangeeft: ook echte commentaren *bij* die kaarten.

Maar... de eerste drie kaarten zijn er dus wel!

Op de eerste kaart, *Kiespijn* [ppt], was het Heeroma te doen om de verschillende woorden voor “pijn”, niet om “kies”, want dat woord brengt hij op de volgende kaart in beeld.

Er zijn in ons gebied vier verschillende woorden voor “pijn”, en de vier kleuren zijn als volgt over de kaart verdeeld: rood voor het woord *seer(te)*, groen voor *pien(e)*, blauw voor *kel(len)(te)*, en zwart voor *wee*. [ppt]

Het is dus een kaart waarop lexicale variatie te zien is, variatie in woorden.

Kies (32) is een kaart [ppt] waarop niet alleen lexicale maar ook klankvariatie is te zien, nl. de verspreiding van *koes*, *kuus* en *kies*. Heeroma koos rood voor *koes* en *küüs*, groen voor *kies*. De lexicale variant *kieuw* is blauw, en zwart is voor *bak*.

De laatste kaart die momenteel beschikbaar is, is de (*Rode*) *aalbes* (33) [ppt]. Bij deze kaart gaat het om de variatie van het eerste lid van de samenstelling, *aal-* dus.

De rode tekens geven aan dat het eerste deel van het woord *Johannes-*, *Jans-* e.d. is (het tweede lid kan dan bere of bes of nog een ander woord zijn), *aal-* is groen gekleurd, *kars* blauw en de andere typen woorden: *wiem*, *streng*, *tros* etc. zijn zwart gekleurd.

Ik sluit af.

5. Krijgt de Taalatlas van Oost-Nederland na 60 jaar toch nog een vervolg, was de titel van deze lezing. Het antwoord luidt: nee en ja. Als er maar drie kaarten zijn, komt er uiteraard geen vierde aflevering met *tien* kaarten. De drie beschikbare kaarten zijn echter bijzonder rijk aan data, en met een grote precisie getekend. In de komende tijd hoop ik op basis van mijn oude aantekeningen een beknopt, eigentijds commentaar bij deze drie kaarten te schrijven. Dus ja, toch een, weliswaar zeer bescheiden, vervolg, naar ik hoop.

Dank voor uw aandacht.